

Kézikönyv és kiindulópont

Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara. Budapest, 2013, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó. (Közelmúltunk hagyatéka)*

A szervezettörténet a több mint másfél évtizede létrehozott Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) tudományos részlegének egyik fő célkitűzése volt, mégis, a kezdeti évek világos feladatkielölése (a Trezor-sorozat első két kötetében) után hosszú ideig úgy tűnt, a speciális iratanyag más, a történész-felhasználók elemző-értelmező megközelítéseihez hasonló típusú feldolgozásai mögött háttérbe szorul. Más képet mutatnak az utóbbi évek: a jelen kötet egy kifejezetten szervezettörténetnek szentelt sorozat immár második darabja. Az előző, az 1956 utáni évek változásait tárgyaló könyv lényegében tanulmányok gyűjteménye – a mostani egyszerre mutat letisztultabb képet és a klasszikus hivataltörténeten túlmutató kísérletezést. A voltaképpeni szervezettörténetet megjelenítő tanulmányt megelőzi ugyanis egy általános történeti bevezető, és követi a könyv terjedelmi szempontból legtekintélyesebb része, ami voltaképpen egy más, kapcsolódó műfajba megy át, az archontológiába. Terjedelmi szempontból ez a könyv leghosszabb fejezete, amely az 1953–56 közötti Belügyminisztérium csaknem kétszáz vezető beosztású munkatársának nevét és – hosszabb vagy rövidebb – életrajzát tartalmazza. Mindez együtt elegendő ahhoz, hogy a kötetet kézikönyvként is használni lehessen.

A két szerkesztő, Gyarmati György és Palasik Mária bevezető tanulmányának szándéka is több, mint amit a szervezettörténeti sorozatba való beágyazottság első pillanatban sejtet. Igaz, a szöveg maga is hivataltörténeti kiindulású, de tartalmaz a speciális belügyi-államvédelmi iratokra vonatkozó forráskritikai-módszertani fejtegetéseket – és nem utolsósorban általános politikatörténeti intenciói is vannak. Ezenkívül utolsó passzusai még az életrajzi összeállítás adattengerének értelmezésére, lehetséges és elsődleges összegzésére is vállalkoznak.

A szerzők alig titkolt ambíciója, hogy az 1953–56 közötti rövid és meglehetősen turbulens periódust új megvilágításba helyezték – gondolatokat erjesszenek, esetleg eszmecseréket kezdeményezzenek. Hogy ezt a szándékot – ha egyáltalán jól értjük – valóra váltják-e az olvasók, az majd később elválik. Túlzott optimizmusra (mint általában) semmi ok – a tanulmány egyik-másik tételét Gyarmati 2011-ben megjelent terjedelmes monográfiája (*A Rákosi-korszak 1944–1956*) megelőlegezte, a visszhang nem is maradt el, de jelentősebb vita egyelőre nem alakult ki (ráadásul a Rákosi-korszak legnagyobb ellentmondásokat kiváltó részei nem is ezekkel, hanem a háborút közvetlenül követő, koalíciós évekkel álltak összefüggésben).

Az erjesztő szándékú (és jó) szövegek általában legalább bizonyos fokig revizionisták, vagyis egy korábban kialakult, tekintélyes (emiatt ortodoxnak tekinthető) nézettel szemben határozzák meg magukat. Gyarmati és Palasik egy nagyon konkrét esettanulmányt (amely az államvédelem szerepét vizsgálja az uralmi rezsím egészén belül) kibontva amellest érvel, hogy a Nagy Imre-féle új szakasz nem jelentett strukturális változást a korábbi, a klasszikus Rákosi-rezsím, a magyar high stalinism intézményrendszeréhez képest. Az önálló Államvédelmi Hatóság ugyan megszűnt, de a hatóság maga olyannyira nem, hogy lényegében megszállta, a szó szoros értelmében átvette az egész Belügyminisztériumot. Államvédelmi és rendőrmisztérium alakult ki, az államvédelmi tisztikar befolyása jóval nagyobb volt, mint 1950 előtt, amikor a feladatkört ugyancsak a BM-en belül látták el. Tulajdonképpen az 1950–53-as teljes

szervezeti különállás ment kivételszámba, maradt olyan epizód, amely történetesen egybeesett a klasszikus rendszer tiszta érvényesülésének éveivel. A folytonosságot inkább a rendőrséggel és a belüggyel való szervezeti összefonódás mutatja. Ez jellemezte már a két világháború közötti időszakot, s ez így maradt fenn a Kádár-korszakban is. Természetesen az államvédelem abszolút és relatív súlya az uralmi rendszeren, illetve magán a belügyminisztériumon belül változott. Változtak az állambiztonsági tevékenység dimenziói (megtorló kampányok és csendesülésük), az államvédelmi gyakorlat, a módszerek és még sok minden más.

Ám 1953, Sztálin halála és a kelet-európai új szakaszok ebből még vajmi keveset mutattak. Gyarmati és Palasik revíziós szándéka érzésem szerint kiterjed a Nagy Imre-féle új szakasz egészére is. Ami persze már nehezebb, mert jóval összetettebb kérdés, bár a vizsgálati terep nagyon alkalmas. Közhely ugyanis, hogy az előző időszakhoz képest itt a legnagyobb a cezúra – minden 1953-as percepciót tartalmazó szöveg (egykorú személyes dokumentum, visszaemlékezés, elemzés) tartalmazza a fellélegzés, az enyhülés élményét. A kötet viszont azt mutatja be, hogy a korábbi gyakorlat nagyon is tovább élt. Ennek legtisztább példáit az egyébként a Nagy-kormány programja alapján szabadon engedett internáltak ellen 1953–54-ben konstruált perek szolgáltatják. Feltárásuk kétségtelenné teszi az ellentmondást a korábbi, nagyobbára az új szakasz pozitív elmozdulásait hangsúlyozó álláspontokhoz képest. A revízió legalkalmasabb kiindulópontja adott tehát.

Gyarmati már *A Rákosi-korszak* c. kötetében rámutatott arra, hogy az új szakasz csak részlegesen tekinthető reformnak, Kornai János terminológiáját használva, valódi elmozdulásnak a klasszikus rendszertől. Ennek kifejtése és alátámasztása akkor is a tanulmány érdeme, ha a trójai faló metaforája nem biztos, hogy teljesen indokolt. Nagy és Rákosi rendszerei (ha volt nekik külön rendszerük egyáltalán) ugyanis nem voltak egymás antagonistikus ellenfelei, Rákosinak nem kellett trójai falóvat csempészni a belügybe, mert az államapparátus csúcsein mindenütt az ő hívei, neveltjei ültek, és még lejjebb is sokkal jobban értették őt, mint az új kormányfőt.

Gyarmatiék terepfelmérésének más hasznai is vannak. Az államgépezet dokumentumai valószínűleg minden változást kevésbé élesen exponálnak, mint a társadalmi érzékelés, kivált az utólagos, az emlékezet! Az idő múlása mind világosabbá teszi a cezúrát. 1956 és Nagy Imre későbbi pályája vet még élesebb fényt 1953–54-re, amely előzménnyé, sőt előjellé változott. A történelmi feltárás ezt – a jelen esetben – kissé visszarángja a földre.

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó belügyminisztériumi hivataltörténete szakszerű, pontos, mondhatni precíz áttekintés. Nagy segítség lesz azoknak a kutatóknak, forrásolvasóknak, akik a BM ÁVH dokumentációját tanulmányozzák; bizvást támaszkodhatnak majd rá. Ez a legtöbb, ami egy ilyen tanulmányról elmondható – eligazít, segít, kijelöli az értelmezés kereteit, szolid alapra helyez. A szervezettörténet mindig is kissé katonás műfaj, hát még egy katonai szervezet esetében, amelynek nincs ráadásul civil kontrollja, s amint a bevezető tanulmányból is látszik, sikerrel militarizálta az egész fölét rendezett szervezetet.

A harmadik részben közzétett 186 életrajz a kötet fő része. Az adattár szervesen egészíti ki a hivataltörténetet, együtt képeznek rendkívül hasznos segédkönyvet. Az iratok tanulmányozói nemcsak azt tudhatják meg a könyvből, hogy az egykorú dokumentumokban a lapok bal felső sarkában lévő betű- és számkombinációk milyen tevékenységi kört jelölnek ki, hanem fogalmat alkothatnak arról is, hogy belügyi-államvédelmi szigetvilág adott sarkának bennszülöttei miféle emberek voltak. Pontosabban: kik irányították ezeket az árnyékos fertályokat, mert a minisztertől az osztályvezetőig terjedő vezérkari szint az életrajzi feltárás szintje. Indokoltan – a BM-ben egy osztályvezető nem (sem) volt akárki.

Az életrajzi gyűjtemény feltehetően további kutatások kiindulópontja, nyersanyaga lesz, de legalábbis lehet. Néhány szempontot már a bevezető tanulmány is kínál a jövőbeni elemzésekhez. Ezekről várható, hogy a tár életrajzi adatait élettörténetekké formálják, egyének vagy csoportok élettörténeteivé. Jelen formájukban – a könyv pályaképeknek nevezi – ugyanis nem azok, hanem a forrásanyag – a személyi (káder-) dossziék – természetéből adódóan katonai életrajzok. A rendfokozat és a beosztás tengelyei körül forognak, ezeken kívül egy dolog fontos (még ebben a korban): a származás, lehetőleg precíz osztálykategória-használattal.

Pedig ezek az adatok sok minden mást is takarnak. Mindenekelőtt karrierutak, az 1945, még inkább (tömegesen) a negyvenes évek vége felé berendezkedő szovjet típusú rendszer egyik nagy, emelkedő karrierpályájának variációi. Gyorsan, erőteljesen emelkedő emberek sorsa áll a számok mögött. A gyors emelkedés általában nem nélkülözi a kockázatokat, nem volt ez másként ekkor és itt sem. Pedig a rendszert, amelynek szolgálatára felesküdték, nem sok veszély fenyegette. De ellenséget találni mindenképpen kellett, ha máshol nem, akkor a saját sorokban, alakulatokban. Mindazonáltal ezek a karrier- és más kockázatok hosszabb (tehát nem hároméves) távon nem tűnnek olyan elviselhetetlenek. Az államvédelmi testületet a tisztogatások nem tömegesen s ezért csak viszonylagosan érintették. A kibukottakat általában megoltalmazták akkor is, ha a szervekhez vissza már nem is kerülhettek – erre még a nagy bűnbak, Farkas Vladimir esete is jó példa. Az adattárból kiviláglik, hogy a legnagyobb bukás talán nem is az övé – az ötvenes évek mindkét periódusában, sőt 1956 után is emelkedő Szalma József vizsgálati osztályvezető vagy Bartos Antal miniszterhelyettes sokkal nagyobbat buktak a Kádár-korszakban.

Az életrajzok jelen formájukban hiányosak. Az államvédelem a hazai szovjet típusú rendszerben, sőt még annak titokgazdálkodási rendszerén belül is mindvégig megőrizte exkluzív zártságát. Innen adódik, hogy sokaknak még katonai és karrierarca sem rajzolódik ki; szimbolikus, hogy a könyvben az arcképek helyét sok esetben még elmosódott, eleve rossz minőségű igazolványképek sem töltik ki, hanem üresen maradtak. Ez az arc nélküli emberek világa. A rendelkezésre álló adatokhoz azonban újakat, továbbiakat lehet gyűjteni. És tovább is lehet gondolni őket. Az adattár, mint említettem, lehetőség – kiindulópont például a szovjet típusú elit (és annak egyes csoportjai) társadalomtörténeti vizsgálatához. Akadnak ennek is előzményei – ma azonban egészen mások a kiindulópontok, a hiányok ellenére sokkal több adat áll rendelkezésre. Amikor a hetvenes évek végén Huszár Tibor és kutatócsoportja (mások mellett Gyarmati György is) nekiláttak az 1945 utáni elitek kutatásának, a belügyi korporáció sikeresen tette magát láthatatlanná. Ennek mostanra – quod erat demonstrandum – vége, és legalább bízhatunk abban, hogy a fennmaradt nehézségek ellenére az életrajzok élettörténetekké válhatnak.

Feltéve persze, hogy valakinek lesz kedve megírni őket...